
КУЛЬТУРА НЕВЕРБАЛЬНОГО СПІЛКУВАННЯ ЯК СКЛАДНИК МОВНО-КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ТА ЙОГО ПРОФЕСІЙНОГО ЗРОСТАННЯ

Федурко М. Ю.

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-557-0-48>

ВСТУП

Професійно-педагогічна комунікація як основа педагогічного процесу, здійснювана за допомогою *вербальних* і *невербальних засобів*, розгортається у спільній, опосередкованій обміні інформацією комунікативній діяльності, кожен з учасників якої засвоює загальнолюдський досвід, суспільні, моральні та інші цінності, виявляє, розкриває й розвиває власні психічні якості, формується як особистість і як суб'єкт комунікації¹. У цій комунікації вчитель – незмінно активний суб'єкт: він передає та приймає інформацію від учнів, колег і батьків, установлює контакти, будує взаємини з усіма ними на основі діалогу, розуміє і сприймає внутрішній світ учнів, прагне до максимальної реалізації їхніх здібностей та забезпечення емоційного комфорту в освітньому середовищі. Проте практика засвідчує: майбутні педагоги часто відчують труднощі в ділянці налагодження педагогічної комунікації, що актуалізує проблему формування у них відповідних здібностей, знань, умінь і навичок.

У педагогічній літературі проблема підготовки майбутнього вчителя загалом, початкової школи зосібна до здійснення професійної комунікації одна з найактуальніших. Досліджувано, зокрема, її сутність, функції та засоби (Н. Волкова, О. Жирун, І. Зязюн, І. Камишна, Л. Павлович); роль комунікативної компетентності в забезпеченні її ефективності (Л. Байдюк, Н. Бібік, Л. Бірюк, Н. Волкова, Н. Ничкало, Г. Рурік, О. Савченко, О. Семенов і Л. Насіленко); наголошувало на важливості формування комунікативної культури особистості

¹ Kamyshna I., Pavlovych L. Professional and pedagogical communication. *Sciences of Europe*. 2020. №57. P. 43–45.

(І. Зарецька, Н. Іовхімчук, В. Панченко, О. Фенцяк та ін.), у сфері міжкультурної комунікації зокрема (А. Козак, В. Малик) і т. ін.

Сучасна методична наука, спираючись на досягнення когнітивної і комунікативної лінгвістик, чимало уваги приділяє невербальному компонентові спілкування як доволі суттєвому в досягненні порозуміння між співрозмовниками: «... людей об'єднує глибоке й надивовижу спільне імпліцитне розуміння вагомості невербального спілкування, без якого їхнє життя перетворилося б на суцільний хаос»².

Предмет науки про невербальне спілкування міждисциплінарний: Його досліджують у зв'язку з теорією та практикою суміжних галузей – соціології, антропології, етології, освіти, інформатики, політології, медицини, а також багатьох субдисциплін психології (пізнання, сприйняття, розвиток, патологія, поведінкова нейронаука, еволюційна психологія, соціально-особистісна)³.

Дослідники визначають невербальне спілкування як один із видів діяльності людини і важливий складник міжособистісного спілкування (Ф. Бацевич, Н. Волкова, І. Ковалинська); наголошують на взаємозв'язку вербальних і невербальних засобів спілкування (Я. Радевич-Винницький, О. Тацій і В. Корнієнко); аналізують вияв особистісних рис людини через невербальну поведінку (М. Іоффе, А. Хілла); вивчають різні дидактичні аспекти невербальних засобів комунікації (С. Гончаренко, Л. Капська). Осягнення значущості останніх для процесу становлення й зростання фахівців початкової школи демонструє затверджений 2020 р. Професійний стандарт «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти», який окреслює суму вимог суспільства до представників цієї професії й називає серед складників мовно-комунікативної компетентності знання «інтонаційних та позамовних засобів виразності мовлення»⁴.

Це послугувало спонукую до аналізу цієї проблеми та формулювання певних висновків.

² Hall Ju. A. and Knapp M. L. (eds.) Nonverbal Communication. Berlin/Boston : Walter de Gruyter GmbH, 2013.

³ Hall Ju. A. and Knapp M. L. Там само. Р. 4.

⁴ Професійний стандарт «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти» затвердженого наказом Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від 23.12.2020 р. № 2736. URL : https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2023/01/Nakaz_2736.pdf.

1. Розвинута мовно-комунікативна компетентність – необхідна умова ефективної педагогічної комунікації

... тривоги з приводу того, як досягти контакту з людьми, далекими і близькими, вже стали даністю повсякденних справ.
(Джон Дарем Пітерс)

Позаяк невербальне спілкування і його культура перебувають в орбіті тієї якості особистості загалом, учителя початкової школи зосібна, що детермінує успішність / неуспішність її взаємодії з іншими і яку називають зазвичай комунікативною компетентністю (від лат. *communico* ‘спілкуюся з кимось’), належить, як виглядає, докладніше характеризувати сутність останньої.

Український мовознавець і авторка «Лінгвістичної енциклопедії» О. Селіванова комунікативну компетентність (у тексті – компетенцію) визначає як «здатність мобілізувати різноманітні знання мови (мовну компетенцію), паравербальних засобів, ситуації, правил і норм спілкування, соціуму, культури для ефективного виконання певних комунікативних завдань у відповідних контекстах чи ситуаціях»⁵ і зазначає, що термін цей належить американському етнологові й лінгвістові Д. Хаймзу (D. Hymes). Його він сформулював, треба думати, за аналогією до обґрунтованого Н. Хомським поняття *мовна* (лінгвістична) *компетенція* й зацентрував на важливості в індивідів внутрішнього знання стосовно ситуаційної доречності мови⁶. Комунікативна компетенція в представленні О. Селіванової постає як системна якість особистості, структурована низкою її здатностей (здібностей), а саме: *мовною* (відповідає за побудову мовно правильних повідомлень); *дискурсивною* (від франц. *discours* ‘мовлення’; вона засвідчує сформованість умінь поєднувати створені повідомлення в тексти і включати їх у відповідні дискурси); *соціолінгвістичною* (здатність враховувати соціальні аспекти комунікації); *ілокутивною* (здатність формувати та реалізувати наміри й цілі комунікації); *стратегічною* (здатність планувати та здійснювати відповідні меті і намірам комунікативні дії); *паравербальною* (здатність правильно й доречно використовувати немовні засоби спілкування); *лінгвокультурною* (коригує дотримання культурно зумовлених норм, правил, стратегій і тактик комунікації), *міжкультурною* (репрезентує

⁵ Селіванова Олена Олександрівна. Лінгвістична енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2011. С. 263.

⁶ Hymes D. H. On Communicative Competence. Excerpts from D. H. Hymes, On Communicative Competence. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1971. In J. B. Pride and J. Holmes (eds.), *Sociolinguistics*. Harmondsworth : Penguin, 1972. Literature. P. 274.

мовця як особистість, готову до взаємодії з представниками інших культур) компетенціями⁷.

А. Загнітко у своєму Словнику лінгвістичних термінів дефінує аналізоване поняття так: комунікативна компетенція – це «сукупність знань, умінь і навичок, що забезпечують належний рівень комунікації», і яка «охоплює мовну, культурну, прагматичну, предметну й соціокультурну компетенції»⁸.

Ф. Бацевич, натомість, виокремлює з-посеред зазначених складників мовний і пише про мовну й комунікативну компетенції. Мовна компетенція, за Ф. Бацевичем – це «знання учасниками комунікацій мови (мовного коду), тобто правил, за якими формуються правильні мовні конструкції та повідомлення, здійснюється їх трансформація»⁹. Учений зараховує до їхнього переліку не тільки фонетико-фонологічні, орфоепічні, орфографічні, лексичні, дериваційні, граматичні правила, але також семантико-стилістичні¹⁰. Комунікативна компетенція, на його погляд, – це «сукупність знань про спілкування в різноманітних умовах і з різними комунікантами, а також знань вербальних і невербальних засад інтеракції, умов ефективного їх застосування у конкретному спілкуванні в ролі адресанта і адресата»¹¹.

Для подальшого нашого викладу актуальними видаються дві зауваги, перша з яких стосується розмежування в педагогічній і лінгводидактичній літературі понять і термінів *компетенція* і *компетентність*, не продемонстрованого наведеними визначеннями, позаяк мовознавча традиція цього не передбачає, а друга – вибору терміна на позначення тієї компетентності, складником якої є невербальна.

Стосовно розмежування термінів *компетенція* і *компетентність* зазначимо таке. Це запозичені одиниці, спільнокореневі, проте семантично не тотожні навіть у мові-джерелі, порівняймо: *компетенція*, лат. *competentia* від *competere* ‘взаємно прагну, відповідаю, підходжу’ і *компетентність*, від лат. *competens* (*competentis*) ‘належний, відповідний’¹². У визначенні тлумачного словника *компетенція* – це «1. Добра обізнаність із чим-небудь. 2. Коло повноважень якої-небудь організації, установи, особи», а *компетентність* – «Властивість і стан за знач. компетентний», тобто «1. Який має достатні знання в якій-небудь

⁷ Там само.

⁸ Загнітко А. Сучасний лінгвістичний словник. Вінниця : ТВОРИ, 2020. С. 314.

⁹ Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики. Київ : Видавничий центр «Академія», 2004. С. 123.

¹⁰ Там само. С. 123–124.

¹¹ Там само. С. 124.

¹² Словник іншомовних слів / Уклад. : С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. Київ : Наукова думка, 2000. С. 282.

галузі; який із чим-небудь добре обізнаний; тямущий. 2. Який має певні повноваження; повноправний, повновладний»¹³.

Наведені дефініції слугують підґрунтям для термінологічного розмежування цих понять у працях українських педагогів і лінгводидактів. Порівняймо. «Компетенція – це загальна соціальна норма, взірець; сформульовані й визначені правила; сукупність знань, умінь і навичок, якими учні повинні оволодіти відповідно до чинної програми, освітніх цілей і завдань. Компетентність – результат навчальної діяльності вчителя – ознака особистості; те, що учень знає й уміє; чим він оволодів у процесі учіння; його власний набутий рівень знань, умінь і навичок, індивідуальний досвід реалізації набутих компетенцій. Компетентність – показник того, що учень спромігся акумулювати, накопичити і як уміє це застосувати, ввести у практичну мовленнєву дію. Компетенція реалізується в компетентності»¹⁴. На підставі зазначеного можемо виснувати, що визначення Ф. Бацевича, А. Загнітка, О. Селіванової стосуються саме комунікативної компетентності особистості, тобто її знань, умінь, навичок, здібностей, досвіду, одним словом, усього того, що допомагає їй бути ефективною у процесі комунікативної взаємодії з іншими людьми та довкіллям.

Автори праць, що характеризують цю якість особистості, послуговуються зазвичай терміном комунікативна компетентність. Так її окреслено й у Державному стандарті початкової освіти, точніше, у меті мовно-літературної освітньої галузі (див.: «Метою вивчення української мови та літератури, мов та літератур відповідних корінних народів і національних меншин є формування комунікативної (виділення наше – М. Ю. Федурко), читацької та інших ключових компетентностей <...>»¹⁵). З огляду на те що в професійному стандарті вчителя початкових класів серед трудових функцій (професійних компетентностей) названо мовно-комунікативну компетентність (далі – МКК), вважаємо за коректне послуговуватися саме цим терміном, тим паче, що він не суперечить природі цього феномену, і наголосити на таких її сутнісних характеристиках: МКК – визначальний компонент комунікативної діяльності людини як істоти суспільної, один із аспектів її комунікативного ядра; вона є якістю історично, культурно й суспільно зумовленою, детермінованою також ідейно-моральними настановами та цінностями особистості;

¹³ Широков В. А. (наук. кер. пр.) (2010–2024). *Словник української мови: в 20 т.* Т. 1–15. Київ: Наукова думка.

¹⁴ Мамчур Л. І. Перспективність і наступність у формуванні комунікативної компетентності учнів основної школи : дис. ... д-ра пед. наук. 13.00.02 – теорія та методика навчання (українська мова). Херсон, 2012. С. 44–45.

¹⁵ Державний стандарт початкової освіти. URL : <https://salo.li/546b3E4>.

формується впродовж усього її життя; уможливорює успішне розв'язання завдань освіти, приватного й професійного життя.

Попри доволі тривалу історію вивчення, МКК ще не отримала однозначного трактування, а разом з тим і визначення свого компонентного складу. Скажімо, Д. Хаймз, наголошуючи на важливості врахування соціокультурного контексту вживання мови (н-д, того, що повторення запитання чилійські арауканці розцінюють як образу, чи того, що пряма відповідь на запитання бразильського індійця означає відсутність часу на розмови, а нечітка, розмита – навпаки), писав про необхідність брати до уваги під час аналізу компетентності певного мовця як лінгвістичні (фонетика, граматики, словник, певні дискурсивні правила), так і прагматичні (ситуаційність, навички спілкування, культурний контекст) параметри. Український лінгводидакт Л. Мамчур, проаналізувавши сутність комунікативної компетентності як такої, що забезпечує особистості можливість ефективно спілкуватися в певному соціокультурному чи етнічному середовищі, висновує: вона «є складним (багатоградним) поняттям, оскільки поєднує важливі складові компоненти – мовну, мовленнєву, комунікативну, соціокультурну, діяльнісну (стратегічну) компетентності»¹⁶.

Наявні серед дослідників і ті, хто, аналізуючи сутність МКК і наголошуючи на тому, що в дорослої людини, фахівця тієї чи тієї сфери, вона є вагомою ознакою його професіоналізму, виділяє в її структурі, наприклад, *когнітивний*, *емоційний* та *поведінковий* компоненти¹⁷. *Когнітивний* компонент виявляє себе в психічних процесах, пов'язаних із пізнанням оточення й самого себе, у гуманістичній настанові на спілкування та особистість іншої людини; у сумі знань про мову та про її сутність, про функції й особливості спілкування, професійного зокрема.

Емоційний компонент отримує свій вияв у різноманітних емоційних станах спілкувальників, у почуттях задоволеності / незадоволеності партнером, собою, спілкуванням загалом, в емоційній налаштованості на іншу людину, в емпатії, готовності до спілкування. Прикметно, що Д. Хаймз, обґрунтовуючи власне розуміння комунікативної компетентності (communicative competence), наголошував на важливості для всебічного осягнення її сутності не відділяти когнітивні чинники від афективних і вольових¹⁸. Слушність зазначеного підтверджує таке твердження відомого фахівця з теорії комунікації

¹⁶ Мамчур Л. І. Там само. С. 59.

¹⁷ Бойко А. Е. Сутність та структура комунікативної компетентності вихованців позашкільних навчальних закладів. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. 2013. Вип. 17(1). С. 104–111.

¹⁸ Hymes D. N. Там само. С. 283.

Дж. Д. Пітерса: «Все, що ми знаємо, чуємо, бачимо і відчуваємо і що є нашим внутрішнім життям набуває форми у словах, діях чи жестах, які певним значущим чином є публічними. Питання полягає не в тому, чи можемо ми спілкуватися, налагоджувати комунікацію одне з одним, а в тому, чи любимо ми одне одного і чи ставимося ми одне до одного справедливо і милосердно»¹⁹.

Поведінковий компонент визначає вчинки, способи оволодіння простором, проявляється у *невербальній* та *вербальній* комунікації; включає загальні та професійно-специфічні комунікативні уміння, які допомагають успішно встановлювати контакт із співрозмовником, адекватно пізнавати його внутрішні стани, застосовувати конструктивні стратегії поведінки у конфліктних ситуаціях.

Т. Хома, слухно вважаючи, що набір компонентів «не є вичерпним, і в кожному конкретному випадку структура має варіативний характер у залежності від мети і завдань формування комунікативної компетентності», виокремлює у ній мотиваційний, когнітивний, перцептивний, прогностичний, ціннісний і професійно-діяльнісний складники²⁰. На думку В. Теслюк, цю структуру репрезентують чотири компоненти: когнітивний, комунікативно-мовленнєвий, соціально-перцептивний та інтерактивний, а їхній розвиток стимулюють чинники зовнішнього (соціально-економічні умови; провідна навчально-професійна й професійна діяльність; система стимулювання комунікативного зростання; життєво важливі події тощо) та внутрішнього (психофізіологічні особливості; навчально-професійна й навчально-комунікативна активність; мотиви комунікативної діяльності (вони теж не відзначаються однорідністю, порівняймо: пізнавальні, емоційні, моральні, ділові, конвенційні, навіть негативні); комунікативна спрямованість суб'єкта діяльності; потреба у реалізації власного комунікативного потенціалу; емоційна домінанта; творча активність у взаємодії) планів²¹.

Попри всі розбіжності в трактуванні суті комунікативної компетентності та її структури, дослідники не розходяться в думці, що розвинута МКК – важливий елемент професіоналізму фахівця, і вчителя початкової школи передусім, адже від нього, його комунікативної

¹⁹ Пітерс Дж. Д. Слова на вітрі : історія ідеї комунікації / Пер. з англ. А. Іщенко. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2004. С. 279.

²⁰ Хома Т. В. Комунікативна компетентність, її складові. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія: Педагогіка та психологія*. Мукачів, 2018. Вип. 1. С. 204.

²¹ Теслюк В. І. Чинники комунікативного розвитку майбутнього фахівця. *Продовольча та екологічна безпека в умовах війни та повосенної відбудови: виклики для України та світу*: мат. Міжн. наук.-практ. конф., секція 4: Якість освіти та гуманітарна наука в умовах війни та глобальних викликів (м. Київ, 25 трав. 2023 р.). Київ, 2023. С. 358.

вправності, креативності й фаховості залежить весь подальший поступ кожного з його вихованців. Її формування – це неперервний процес засвоєння теоретичних знань, вироблення комунікативних умінь, навичок і ставлень, збагачення позитивного комунікативного досвіду. МКК набула особливої значущості в умовах Нової української школи, побудованої на педагогіці партнерства, провідні принципи якої (повага до особистості; доброзичливість і позитивне ставлення; довіра у взаєминах; діалог – взаємодія – взаємоповага; розподілене лідерство; соціальне партнерство, тобто рівність сторін, добровільність прийняття зобов'язань, обов'язковість виконання домовленостей²²) передбачають високий рівень розвитку здібності до взаємодії. Адже професіоналізм учителя – це не тільки застосування ним найефективніших способів і засобів передачі інформації, навчального матеріалу загалом; це також уміння налагодити безперервний і довірливий контакт з учнями, озброїти їх усіма тими соціально-психологічними знаннями, які необхідні їм для успішної комунікативної взаємодії з довкіллям.

Обов'язковими для вчителя початкової школи можна визнати такі комунікативні вміння: 1) розуміти й пізнавати людей з довкілля; правильно сприймати й оцінювати комунікативні ситуації; спілкуватися, чути й розуміти співрозмовника; 2) критично оцінювати партнера зі спілкування і всіх суб'єктів соціокультурного простору як індивідів, правильно ідентифікувати перше враження про співрозмовника, виявляти його мотиви, наміри й цілі, прочитувати міміку, жести, інші невербальні сигнали; 3) пізнавати себе, своє внутрішнє я, адекватно оцінювати власні знання, вміння, вчинки, здібності; 4) кваліфіковано оцінювати й контролювати ситуацію спілкування. Учителеві початкової школи важливо, крім того, володіти соціо-нормативним досвідом у ділянці народної культури, знати основи етнопедагогіки, щоб домогтися гармонійного й природовідповідного розвитку особистості школяра.

Аналіз поняття «комунікативна компетентність» та поглядів учених щодо його складників допоміг сформулювати дефініцію одного з ключових термінів нашого дослідження: МКК майбутнього вчителя початкової школи – це інтегральне особистісне утворення, результат сформованості професійних компетентностей і особистісних якостей (доброзичливість, тактовність, емпатійність, об'єктивність, толерантність, організованість, ініціативність тощо), які дають змогу встановлювати психологічний контакт із школярами, їхніми батьками та колегами; логічно, науково та стисло передавати предметну інформацію; керувати процесом спілкування та організовувати

²² Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. 2016. С. 14.

педагогічно доцільну взаємодію в освітньому середовищі; творчо вирішувати поставі в освітньому процесі педагогічні завдання; виховувати гармонійно розвинену особистість. Її розвиток – це неперервний процес засвоєння теоретичних знань, вироблення комунікативних умінь, навичок і ставлень, набуття позитивного комунікативного досвіду.

2. Поняття невербального спілкування, його засоби та функції

Кожне почуття характеризують тільки йому властиві жести, інтонація, міміка; враження від них – хороше чи погане, приємне чи неприємне – слугує причиною того, що одні люди притягають до себе, а інші – відштовхують
(Франсуа де Ларошфуко)

Пам'ятайте, що ваш голос і те, як ви говорите, може мотивувати, переконувати, зачаровувати, привертати увагу і викликати довіру.
З іншого боку шкали – можливість розмити значення сказаного і справити неправильне враження.
(Джеймс Борт)

Теза П. Вацлавіка «Неможливість неспілкування» (The Impossibility of Not Communicating)²³ стала сьогодні аксіомою. Вона засвідчує важливість спілкування в житті кожної спільноти й будь-кого з індивідів. Проте відбувається воно не лише за допомогою слів. Люди постійно надсилають одне одному сигнали дотиком, поглядом, жестом тощо з метою надати якусь інформацію чи повідомити про щось і тим самим впливають на суспільну взаємодію. Такі сигнали називають невербальними комунікативними актами, а саме спілкування невербальним як підпроцесом комунікації загалом, хоч історично первинним, на що одним із перших вказав Ч. Дарвін у праці «Вираження емоцій у людини і тварин» (On the Expressions of the Emotions in Man and Animal, 1872), започаткувавши науковий розгляд типів, ефектів і проявів несловесного спілкування та поведінки. Однак до справді глибокого вивчення невербальної комунікації вчені прийшли лиш у другій половині XX ст.²⁴

²³ Watzlawick P., Beavin J. H., & Jackson D. D. Pragmatics of Human Communication. New York, NY : W. W. Norton, 1967. P. 48.

²⁴ Fast Ju. *Body Language*. New York : M. Evans : Distributed in association with Lippincott, 1970. P. 19.

Невербальне (несловесне) спілкування – це процес передачі та інтерпретації інформації, кодованої в особливий спосіб: рухами тіла комунікантів, фонетичними характеристиками їхнього мовлення; специфічною організацією середовища спілкування; використанням матеріальних об'єктів, що мають символічне значення тощо; інакше кажучи, шляхом використання знаків, відмінних від мовних засобами та формою виявлення. Воно настільки значуще й впливове, що в деяких американських судах встановлюють обмеження на жести, які можуть бути вжиті під час судового розгляду²⁵.

Невербальні засоби поділяють на первинні, що використовують можливості людського обличчя, голосу й тіла, та вторинні, штучно створені (азбука Морзе, нотна грамота, мови програмування, засоби креолізації тексту в інтернет-комунікації, насамперед смайли, емодзі, емотикони, стикери, що начебто однаково зрозумілі всім, через що дехто з дослідників називає їх «першою по-справжньому та незаперечно універсальною формою комунікації»²⁶).

Аналіз літератури з проблеми засвідчує, що невербальним засобам притаманна низка властивостей, а саме: а) вони виконують роль допоміжної ланки комунікації, але водночас є такими, без яких жоден комунікативний акт не можливий як такий; б) вони спонтанні (неспонтанні властиві лиш акторам) і багатозначні; в) вони значною мірою прив'язані до умов спілкування і їх можна правильно декодувати лиш у межах певного контакту чи ситуації; г) вони більшою мірою вроджені, ніж набуті, а якщо засвоювані, то в основному шляхом копіювання невербальної поведінки інших людей; д) вони підконтрольні правій півкулі головного мозку²⁷.

Несловесні засоби можна кваліфікувати водночас як *універсальні*, як *етнолінгвістичні* та *ідіолектні* компоненти комунікації. Їхня *універсальність* зумовлена тим, що вони властиві усім без винятку культурам: представники усіх етносів послуговуються невербальними знаками. *Етнолінгвістичний* їх характер засвідчує те, що в межах різних культур вони можуть мати різне прочитання, як-от жест вказівного та середнього пальців у формі латинської літери V долонею назовні: у США – це знак миру чи перемоги, тоді як у Великобританії, Австралії, інших країнах світу знак образи²⁸. А те, що кожен мовець у стандартних комунікативних ситуаціях використовує невербальні засоби по-своєму, підтверджує *ідіолектність* невербальних засобів.

²⁵ CHERRY K. 9 TYPES OF NONVERBAL COMMUNICATION. OFTENTIMES, YOU DON'T NEED WORDS AT ALL. JANUARY 30, 2025.

²⁶ Трачук Л. Ф., Казначєва Л. М. Інструменти невербальної інтернет-комунікації. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2023. № 1. С. 59–64.

²⁷ Бацевич Ф. С. Там само. С. 59.

²⁸ Cherry K. Там само.

У процесі спілкування невербальні знаки на тлі вербальних виконують такі основні функції: 1) у поєднанні з вербальними передають той самий зміст; 2) надають додаткову інформацію, часом навіть таку, що суперечить інформації, вираженій словесно; 2) заступають пропущений вербальний компонент.

Про компенсаторну функцію невербальних засобів ще на початку ХХ. ст. писав швейцарський мовознавець Ш. Баллі. У праці «Загальне та французьке мовознавство» (*Linguistique générale et linguistique française*) учений наголосив, що ці засоби здатні перетворити неповні, скупі висловлення у повні експліцитні речення. А польський письменник С. Цвейг в одному зі своїх творів – новелі «Двадцять чотири години з життя жінки» – так засвідчив промовистість людських рук та їхніх рухів:

Мені важко описати, якими різними бувають руки у гравців: дивні звірі з волосатими скрюченими пальцями, що по-навучому загрибають золото, і нервові, тремтячі, з блідими нігтями, які ледь насмілюються доторкнутися до грошей, благородні і ниці, грубі і несміливі, хитрі і разом з тим нерішучі – але кожна своєрідна, кожна пара живе своїм життям, окрім рук круп'є. Ті – справжнісінькі автомати, що діють як сталеві ляскітливі замки лічильника, вони одні спокійні і діловиті; але навіть ці тверезі руки також вражають і насамперед своєю антиподністю цим зажерливим й азартним родичам; я б сказала, що вони – мов запаковані в мундир поліцейські, котрі стоять посеред розбурханої збудженої юрби.

У так актуальній сьогодні віртуальній комунікації *аватари* (візуальні зображення, які можна вибрати з наявних на сайті форуму або сконструювати самостійно і які разом з іменем (псевдонімом-ніком) повідомляють про реальні чи вигадані якості, риси характеру, переконання, соціальний статус користувачів) як різновид вторинних невербальних засобів відіграють доволі важливу роль у створенні, а значить, і сприйнятті іміджу тієї чи тієї людини.

Значущість системи невербальних засобів спілкування визначає те, що її елементи не тільки доповнюють зміст вербального повідомлення, вони є також джерелом інформації про мовця, про його національні²⁹, соціальні та вікові прикмети, специфічні риси характеру; індикатором його актуального психічного стану, способом регуляції просторово-часових і емоційних параметрів спілкування тощо. Передана невербально інформація – експліцитна за своєю природою, її переваги

²⁹ Ю. Фаст у книзі «Мова тіла» (*Body Language*) наводить твердження проф. Стенлі Е. Джонса про те, що основна відмінність між культурами полягає в способі керівництва простором: латиноамериканці стоять ближче, коли спілкуються, ніж китайці чи чорношкірі, а араби стоять навіть ближче, ніж латиняни. С. 132.

– у швидкості передачі й наочності представлення, що, відповідно, підвищує вагу невербальних засобів у комунікативному процесі. Дослідники пишуть, що на них припадає загалом від 60 до 80% інформації, а в перші секунди спілкування – понад 90%; з них на міміку й жести – 55%, інтонацію – 38%, тоді як на слова – усього 7%. Проте в кожному конкретному випадку вони мають бути доречними, бо в противному разі лиш створюють проблеми, спричиняючи затемнення, часом навіть викривлення змісту³⁰.

У продукуванні й сприйнятті первинних невербальних знаків беруть участь різні сенсорні системи людини: зір, слух, тактильні відчуття, смак, нюх. Це слугує одним із критеріїв їх розрізнення – дослідники пишуть про 16 типів невербальних засобів³¹, хоч за час їх вивчення виявлено понад мільйон. З-посеред них виділяють належні до:

- акустичної системи (екстралінгвістика – паузи, кашель, зітхання, сміх, плач; просодика – темп і манера мовлення, тон і тембр голосу, його гучність, висота);

- оптичної (кінесика – міміка, жести, постава, хода, контакт очима; проксемика – відстань між мовцями, вплив території, просторове розташування співрозмовників; графеміка – почерк, специфіка підрядкових і надрядкових знаків, специфіка розташування розділових знаків, символіка скорочень; зовнішній вигляд (одяг і його стиль, прикраси, стрижка, зачіска тощо).

- тактильно-кінестетичної (потискування рук, поцілунки, дотики, погладжування, поплескування);

- ольфакторної (запахи тіла, косметика);

- темпорально-хронемічної (час очікування початку спілкування, час, проведений у спілкуванні; час, протягом якого триває повідомлення мовця)³².

Наведена класифікація не єдина, наявні й інші, хоч засновані на тому самому принципі. Наприклад, український психолог Л. Орбан-Лембрик пропонує розрізняти засоби *оптико-кінетичні* (жести, міміка, пантоміміка); *паралінгвістичні* (сила голосу, діапазон, тональність); *екстралінгвіальні* вкраплення в мовлення сміху, пауз тощо, позаяк люди у своїй діяльності керуються не тільки розумом, а й емоціями; *візуальні* (контакт очима й передавання інформації); засоби *проксемики*, тобто організації часу й простору комунікативної взаємодії³³. Дещо іншу

³⁰ Волкова Н. П. Професійно-педагогічна комунікація: навч. посібник. Київ : Вид-во «Академія», 2006. С. 149.

³¹ Ключко Т. В., Росса О. В., Бережанська О. Ю. Поняття, роль та складові невербальної комунікації. *Молодий вчений*. 2024. № 6.1 (130.1). С. 24.

³² Бацевич Ф. С. Там само. С. 58–66.

³³ Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія професійної комунікації : навч. посіб. Чернівці : Книги ХХІ, 2010. 528 с.

класифікацію пропонує К. Черрі, виділяючи: 1) вираз обличчя; 2) жести; 3) паралінгвістику (наприклад, гучність або тон голосу); 4) мову тіла; 5) проксеміку, або особистий простір; 6) погляд; 7) тактильні відчуття (дотик); 8) зовнішній вигляд; 9) артефакти (об'єкти та зображення)³⁴.

Проаналізуємо невербальні засоби, актуальні для успішної професійної діяльності педагога, дещо докладніше. Почнемо зі знаків акустичної системи. Провідна роль тут належить загальним фонаційним ознакам: силі голосу, темброві, обертонам, дикції, інтонації і т. ін. Вони зумовлені фізіологічними характеристиками мовця, передають його фізичний стан, також залежні від психічного, до того ж вербальне мовлення без них не можливе. Дослідник В. Морозов так про це сказав: «Людина вимовляє слова. Ми сприймаємо їх смисл. Але як багато смислу, крім слів, криється в самому звукові голосу... який буває теплий і м'який, грубий і похмурий, наляканий і несміливий, переможний і впевнений, ехидний і вкрадливий, твердий, живий і ще з тисячею відтінків, що відображають найрізноманітніші почуття, настрої людини і навіть її думки»³⁵.

Британець Дж. Борг, консультант, бізнес-тренер і дослідник зв'язку тіла й розуму, дотримується тотожної думки: «Парамова (паравербаліка, вокаліка [уточнення наше – М. Ю. Федурко]) є тією музикою чи мелодією, яка супроводжує слова, що ви промовляєте. Вона виражає ваші почуття щодо того, що ви говорите. Результати дослідження свідчать, що парамова відповідає за майже 40% значення повідомлення. Це означає, що, розкодовуючи почуття, ми більше покладаємося на спосіб висловлення, ніж на зміст»³⁶.

Дослідження, про яке згадує Дж. Борг, проводили нейробіологи з Університетського коледжу Лондона за допомогою фМРТ. Воно показало, що наш мозок, сприймаючи мовлення, розділяє його на два складових елементи – слова й інтонацію, які опрацьовує різними своїми ділянками: слова – лівою скроневою долею, а інтонацію – правою півкулею, як і музику³⁷.

Гучність, висота голосу, темп мовлення, інтонація дуже важливі в діяльності вчителя початкової школи. Він за жодних обставин не повинен намагатися силою свого голосу встановити тишу в класі, змусити учнів слухати його й бути уважними. Навпаки, учителеві важливо привчити своїх вихованців до так би мовити середньої (робочої) гучності: вона має панувати на уроці. Проте це зовсім не

³⁴ Cherry K. Там само.

³⁵ Цит. за Теорія вокальної педагогіки. Сольфеджіо. URL: <https://salo.li/1F0D40C>.

³⁶ Борг Дж. Мистецтво говорити. Таємниці ефективного спілкування / пер. з англ. Н. Лазаревич. Харків : Вид-во «Ранок» : Фабула, 2019. С. 32.

³⁷ Борг Дж. Там само. С. 32.

означає, що на ньому немає місця посиленню чи послабленню гучності, навіть шепіт доречний, але за відповідних обставин, скажімо, коли хочемо повідомити про якусь несподівану зустріч чи пригоду або про довгоочікувану подію. Зі сказаного випливає, що вчитель, щоб стати добрим фахівцем, мусить навчитися використовувати можливості свого голосу, знати, коли можна пришвидшити темп мовлення, а коли навпаки – сповільнити його, щоб учні почули інформацію, яку він прагне донести, зрозуміли й засвоїли її, а також яким тоном подати її учням, з паузами чи без них, експресивно чи спокійно і т. ін. Усе це разом узятє демонструє інтонаційну вправність учителя. «Інтонація, – каже Дж. Борг, – це мелодія, яку ви обираєте для своїх слів».³⁸ Важливо, щоб учитель умів творити таку мелодію, яка б не залишала його учнів байдужими до всього, що відбувається на уроці.

Ще одна важлива знакова система, що супроводжує вербальну мову (а часом і компенсує її), – це *кінесика* (від грец. *κίνησις* ‘рух’), тобто міміка, жести, постава тощо. Її ще називають мовою тіла (по-іншому, BL – Body Language³⁹).

Вивчення мови людського тіла пов’язане з тим, як інформація на невербальному рівні поступає від мовця до слухача, а навіть і до глядача. Бо людина як об’єкт усного мовлення – це і слухач і глядач водночас. Він зазнає мовби подвійного, неоднорідного з природи впливу. З одного боку, впливу природної мови, знакової системи свідомого, а з другого, – мови людського тіла, знакової системи підсвідомого. Усі внутрішні мотиви людини спрямовані на отримання задоволення, свідоме ж є мовби голосом суспільства і совісті, котрі обмежують внутрішні устремління людини, якщо ті суперечать прийнятим у суспільстві етичним чи юридичним нормам.

Закономірно, що дві зони – свідоме і несвідоме – протиставлені одна одній і на рівні реалізації. Досить часто ми є свідками того, як мовець на словесному рівні намагається в чомусь переконати своїх слухачів, засвідчити їм свою прихильність, а система знаків його BL переконує в протилежному. Це викликає в слухачів (реципієнтів) неспокій, недовіру до почутого, тож мовець не отримує внутрішнього задоволення від спілкування. У такому разі можна висувати, що мовлення він вибудував неправильно, а значить, не зреалізував своїх намірів і не досяг мети, бо його несвідоме виявилось інформативнішим за свідоме. Отже, у спілкуванні дуже важливо навчитися підлаштовувати знакову систему несвідомого BL (жести, міміку, позу) під конкретне мовлення, тобто на рівні корпусу, обличчя, рук і т. ін. декларувати істинність своїх слів.

³⁸ Борг Дж. Там само. С. 33.

³⁹ Fast Ju. Там само.

Жести (від фр. *geste* ‘дія’) – це рухи тіла, що супроводжують мову, підсилюючи її виразність. Вони доволі точно інформують оточення про переживання мовця: людина в сильному стресі, скажімо, стає метушливою, багато жестикулює. Жест часом заступає репліку в діалозі. Трапляється також, що жестова репліка випереджує мовленнєву: – *Приготуй торбинку з борошном, ще чого-небудь...* Максим *кивнув головою: добре* (С. Журахович).

Головне у володінні жестами – домогтися, щоб вони були виправданими, доцільними, правдиво й природно виражали зміст мовлення й думки. З огляду на те що кожен жест має той чи той психологічний і / чи змістовий підтекст, українська дослідниця І. Сайтарли класифікує їх у такий спосіб: 1) *жести-ілюстратори*; 2) *конвенційні*; 3) *модальні*; 4) *ритуальні*. *Жести-ілюстратори* супроводжують вербальне мовлення і не мають сенсу поза ним. Вони допомагають адресантові увиразнити пропоновану для засвоєння інформацію. Скажімо, оповідаючи учням про рух супутника навколо Землі, учитель відповідним рухом руки може доповнити словесну картину й тим самим допомогти дітям краще зрозуміти зміст повідомлюваного. *Конвенційні* жести найпоширеніші й найчастотніші; їх використовують, вітаючись, запрошуючи, прощаючись, у кореляції з етикетними мовленнєвими формулами та особливостями національних культур. *Модальні* жести засвідчують емоційно-психічний стан людини, зокрема почуття щастя, радості, захоплення чи навпаки – невпевненості, сумніву, нудьги, навіть депресії. *Ритуальні* жести супроводжують ритуальні дії, культові обряди⁴⁰.

Дослідниця С. Голдін-Медоу з Чиказького університету, зазначивши, що використовувані в розмові жести не тільки відображають думку, але й мають потенціал змінити думку комунікантів, наголошує на актуальності їх використання в освітньому процесі. Навчання учнів у школі, на її думку, результативніше, коли воно супроводжуване коректними жестами, ніж коли ті самі інструкції подані без жестового супроводу. Особливо коли жест підказує стратегію вирішення якоїсь із математичних задач, на противагу стратегії словесній, теж правильній⁴¹.

Жести вчителя, наголошує Н. Волкова, слугують учням зразком для наслідування, тож «мають бути органічними, стриманими, синхронними з мовленням, правдивими, підтверджувати сказане. <...> Дбаючи про позитивний вплив на співрозмовника, вчитель має

⁴⁰ Сайтарли І. А. Культура міжособистісних стосунків: навч. посібн. 2007. Київ : Академвидав.

⁴¹ Goldin-Meadow S. How gesture works to change our minds. *Trends Neurosci Educ.* 2014. 3(1). P. 4–6. doi:10.1016/j.tine.2014.01.002.

подавати сигнали, які свідчили б про його відкритість, чесність, доброзичливість, гуманістичну комунікативну установку»⁴². А це потребує від нього постійної й великої роботи над собою, аналізу результатів власної діяльності й самовдосконалення, у контексті використання невербальних знаків також.

Міміка (від гр. *timikos* ‘наслідувальний’) – це виразні рухи м’язів обличчя, що теж є однією з форм прояву почуттів і настрою людини. Основне навантаження припадає на брови, ділянки навколо очей і сам погляд. Психологи відзначають, що напрямок погляду під час спілкування залежить від його змісту, індивідуальних особливостей спілкувальників і їхніх узаємин. Коли людина формує думку, то найчастіше дивиться вбік, коли думка сформована – на співрозмовника.

Очі – найпотужніші знаки BL, насамперед тому, що розташовані в центрі людського організму, а також тому, що через зоровий аналізатор проходить 87 % усієї отримуваної людиною інформації (9 % припадає на слуховий аналізатор і лише 4 % – на всі інші органи чуттів). Значущість цього джерела сприйняття й передачі інформації належно оцінена людиною і прославлена художниками, скульптурами, поетами. Згадаймо Біблійне: *Очі – дзеркало душі. Світильник для тіла єсть око. Якщо око твоє буде чисте, то все тіло твоє буде світлим; Якщо ж око твоє буде скверним, то все тіло твоє буде темним* (Євангеліє від Матвія; 22, 23).

Рухи зіниць очей можуть свідчити про внутрішній стан людини, про домінування в її психо-когнітивній діяльності певних типів чуттів. Якщо, скажімо, співрозмовник, готуючись відповісти на запитання, дивиться вгору, можна з упевненістю твердити про домінування у сфері його психо-когнітивних процесів зорових образів; якщо зіниці опущені вниз – домінують тілесні відчуття; рухи ж зіниць убик свідчать про домінування в його когнітивній сфері слухових вражень.

Американський психолог П. Екман у фундаментальній праці, що підсумовувала його сорокарічні наукові пошуки й спостереження і яку автор одного з відгуків назвав ідеальним путівником у світі емоцій описав кореляції між мімікою й тим чи тим типом емоцій. Так, блискучі очі виражають радість, погаслі – сум; широко розплющені свідчать про страх; застигли – про концентрацію уваги; рухливі – про неспокій, розпорошення уваги; короткі погляди вбік – побоювання осуду; погляд униз – неспівмірність або почуття провини чи страху. Він наголошував також, що очі – найменш підконтрольний людині орган людського тіла⁴³.

⁴² Волкова Н. П. Там само. С. 163–164.

⁴³ Ekman P. *Emotions Revealed: Recognizing Faces and Feelings to Improve Communication and Emotional Life*. New York : Henry Holt and Company, 2003.

Міміка, як і жести, відіграє суттєву роль у діяльності вчителя: підсилює його мовлення, додає йому образності, переконливості, експресії, урізноманітнює його, навіть забезпечує економію мовленнєвих зусиль. Візуальний контакт, як відомо, свідчить про готовність до спілкування. Якщо учні уважно дивляться на вчителя і їхні зіниці розширені, то це гарна ознака великої поваги до нього й зацікавленості всім тим, що відбувається на уроці і що їм треба опанувати. Знання цього розвиває майстерність педагога, а отже, і його професійну культуру⁴⁴.

Просторові стосунки людей у процесах спілкування належать до *проксемики* (від лат. *proximus* 'розташований близько'). Цей термін належить американському антропологу й культурологу Е. Халлу, який першим акцентував на ролі просторових чинників у комунікації, назвавши всю систему невербальних засобів *мовчазною мовою*, а свою працю про неї – культурним аналогом музичного букваря⁴⁵. До того ж трактував, судячи з праці, невербальне спілкування широко, залучаючи до його засобів не тільки традиційно виділювані, але також «знання, почуття, відчуття, ідеї, образи, що не мають вербальної форми, однак у процесі комунікації стають підґрунтям інформаційного обміну і впливу»⁴⁶. «Просторові чинники, – наголошував він, – задають тон спілкуванню, увиразнюють його, а часом навіть важливіші за слова. Дотримання відстані між людьми під час їхньої взаємодії, як і її зміна, – невід'ємна частина процесу спілкування»⁴⁷. Учений започаткував розуміння проксемики як способу структурування й використання людиною мікропростору. При цьому важливим є не лише дотримання прийнятих у тій чи тій національній культурі відстаней між учасниками спілкування, але також їх взаємне розташування під час бесіди й розміщення меблів у просторі кабінету, класу, аудиторії; форма й колір столів, меблів загалом і т. ін.⁴⁸: не випадково ж Нова українська школа запропонувала відмовитися і від традиційних парт, і від незмінного шиккування їх у ряди. Слушним є також визначення проксемики як науки про *сприйняття, використання й конструювання простору з комунікативною метою*.

Учені стверджують, що людина в просторі (з погляду її енергетики й ментальності) займає не тільки те місце, що відповідає об'ємові її тіла; вона займає більше місця – радіусом на витягнуту руку. Переміщуючись у просторі, вона несе цей простір із собою. Отже, свій невеликий простір

⁴⁴ Козубовська І. В., Постолюк М. І. Невербальні засоби спілкування у професійній діяльності педагога. URL : <https://salo.li/328D74aURL>.

⁴⁵ Hall E. T. *The Silent Language*. New York: Doubleday, 1959. P. 19

⁴⁶ Селіванова О. О. Там само. С. 496.

⁴⁷ Hall E. T. Там само. P. 204.

⁴⁸ Hall E. T. Там само. P. 205.

кожна людина сприймає як частину себе чи чогось, що стосується її особисто, а тому й охороняє його, свідомо чи несвідомо. Л. Костенко засвідчила цей факт такими образними рядками: *Не треба класти руку на плече. / Цей рух доречний, може, тільки в танці. / Довіра, звір полоханий, втече: / Він любить тільки тиху паморозь дистанцій.*

Е. Халл відстань між спілкувальниками диференціює так: 1) інтимна (0–45 см); 2) індивідуальна (45 см–1,2 м); 3) товариська (1,2 м–3,6 м); 4) публічна (від 3,6 м – до крайньої межі сприйняття зором і слухом)⁴⁹.

Побуває думка, що комунікативна зона пов'язана не тільки з національною належністю⁵⁰, але також і з енергетичними особливостями людини, залежить від щільності її енергетичного кільця. Адже є люди, які роздаровують енергію, а є люди, які її забирають. У результаті їхні енергетичні характеристики не збігаються: до одних людей легко фізично наблизитися, а до інших надто складно. Якщо людина не відчуває комунікативного простору, то це психічно хвора людина.

Усвідомлення того, як людина відчуває себе в просторі, сприяє розумінню того, чому ми входимо в стан нервового стресу, через те що порушено наші просторові домагання: протиприродно скорочений фізичний простір детермінує скорочення решти комунікативних відстаней, а людська енергетика, занадто спресувавшись, починає проникати всередину кожного й спричиняє небажані для фізичного й психічного здоров'я наслідки. Найтипівіший приклад – у транспорті, де енергетичні поля різних людей накладаються з порушенням усіх зон спілкування. Унаслідок усі почуваються некомфортно, внутрішні стани людей пригнічені, тож імовірність серцевних приступів у тисняві дуже велика.

Цьому є експериментальне підтвердження. Група вчених на чолі з О. Мудрецькою, керівником дослідного центру «Сучасні інформаційні технології України», провела зі студентами-добровольцями низку нескладних досліджень. За допомогою спеціальних газорозрядних приладів (ГРВ) вони вимірювали поля людини в різних ситуаціях. Типова ГРВ-грама поля студента в натовпі (метро, трамвай, тролейбус) демонструвала їхню (тіл) «розірваність», неструктурованість. Поля

⁴⁹ Hall E. T. Там само. Р. 208.

⁵⁰ Див. у Hall E. T. Там само: «У Латинській Америці відстань взаємодії набагато коротша ніж у Сполучених Штатах. Тож її мешканці не почувають себе комфортно під час розмови, якщо не перебувають на дуже близькій відстані, і намагаються наблизитися. Ми ж, навпаки, відвертаємося й відступаємо. Як наслідок, вони думають, що ми холодні, замкнуті й непривітні, а ми їх звинувачуємо в тому, що дихають нам у потилицю, тиснуть на нас і бризкають слиною в обличчя». Р. 209.

приходили в норму тільки після 30-хвилинного перебування в тиші і спокої⁵¹.

Фактор дистанції важливий також у практиці роботи педагога: коротшою відстанню між собою й учнями вчитель демонструє власну прихильність до них, тоді як довшою – відчуженість чи навіть пихатість. Отже, учитель має підходити до вибору дистанції дуже обережно, домагатися «просторової розмаїтості й рівності у спілкуванні з кожною дитиною»⁵², використовувати також тактильний контакт, особливо в навчальній комунікації з першокласниками. Дотик, зауважує Н. Волкова, допомагає вчителеві привернути до себе увагу учнів, встановити контакт з ними, виразити власне ставлення до них; учитель «може повернути до роботи учня, торкнувшись його руки, плеча; заспокоїти збудженого; відзначити вдалу відповідь» і т. ін.⁵³

Велике значення для забезпечення ефективної педагогічної комунікації мають зовнішній вигляд і поведінка вчителя загалом, початкової школи зокрема. Зовнішній вигляд – це як одягнений педагог (за модою чи ні, елегантно / неелегантно, зручно / незручно, з прикрасами чи без них), яка у нього стрижка й зачіска, наскільки він акуратний і зібраний. Поведінка вчителя – це доброзичливість обличчя й привітність погляду, це естетична виразність і зовнішня привабливість, що виявляють себе у стриманості рухів, виправданих м'яких жестах, у шляхетній поставі й упевненій ході⁵⁴.

Проте вчителеві треба не лише добре знати особливості й ресурс невербальної мови та вправно ними послуговуватися; важливо також уміти диференціювати й адекватно інтерпретувати невербальну поведінку колег і учнів, тобто декодувати мову тіла, погляду, усмішки, а також дбати, шляхом вправління, про збагачення арсеналу засобів невербального спілкування (австралійський письменник і психолог Алан Піз рекомендував щоденно виділяти на це хоч би 15 хвилин: «шлях досконалості безмежний»⁵⁵) і про те, «щоб створені з використанням зовнішньої техніки образи були органічно пов'язані з внутрішніми переживаннями, виражали значення педагогічної дії», насажували слово й чин педагога⁵⁶.

Наведене спонукає до висновку, що система невербальних засобів спілкування – багата й різнопланова. Знання її, повсякденна її реалізація, гармонія знань і внутрішнього світу для кожного мовця

⁵¹ Мудрецька О. Сила думки. *Експрес*. 2007. № 64 (5–6 травня). С. 7.

⁵² Волкова Н. П. Там само. С. 169.

⁵³ Волкова Н. П. Там само. С. 165.

⁵⁴ Волкова Н. П. Там само. С. 153–154.

⁵⁵ Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування : Навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2006. С. 13.

⁵⁶ Волкова Н. П. Там само. С. 154.

загалом, а вчителя особливо є своєрідним барометром духовної зрілості й професіоналізму. Учитель, який вміє завоювати симпатії та увагу учнів виразною мімікою, пластикою, інтонацією, експресією, оптимістичною настановою до світу постає перед ними не строгим ментором, а людиною, що стимулює їхні пізнавальні мотиви, прагнення до ефективної співпраці й радість навчання як творчості.

3. Розвиток культури невербального спілкування майбутніх учителів початкової школи засобами предметів філологічного спрямування

*Норми культурного спілкування <...> полегшують спілкування,
стандартизують поведінку, роблять людину впевненою в собі,
дають можливість передбачити поведінку партнерів,
створювати належну атмосферу спілкування,
зосереджуватися на важливішому.
(Ярослав Радевич-Винницький)*

Вагомою характеристикою педагогічного спілкування, яка забезпечує його результативність, є культура спілкування, або комунікативна культура (хоч не всі дослідники ототожнюють ці поняття). Під *комунікативною культурою* розуміють сукупність знань, умінь, навичок (лінгвістичних, соціокультурних, прагматичних), необхідних для реалізації процесу спілкування відповідно до конкретних цілей та умов.

Про високий рівень комунікативної культури ведемо мову лиш у разі, коли людина-комунікат є носієм низки особистісних якостей, серед яких: 1) емпатія (це вміння розуміти, сприймати і приймати емоційний стан іншої людини, її почуття); 2) доброзичливість (передбачає пошану, симпатію, вміння усвідомлювати неповторність світу іншої людини); 3) автентичність (це здатність під час спілкування бути собою); 4) ініціативність (вміння встановлювати контакти з іншими людьми, готовність до вирішення справ в ситуаціях, що вимагають активного втручання); 5) здатність до емоційного відгуку (уміння виражати власні почуття й готовність приймати емоційну експресію з боку інших).

Культура спілкування – складова частина загальної культури людини. Попри те, культура спілкування теж є інтегральним феноменом, адже її формують такі чинники: 1) культура мови та мовлення; 2) знання етикетних мовленнєвих формул та вміння їх використовувати у відповідних умовах; 3) культура сприйняття комунікативних дій партнера зі спілкування; 4) культура емоцій; культура налаштованості на спілкування; культура жестів і пластики

рухів в ситуації спілкування. Останнє, власне, і становить осердя культури невербального спілкування.

Невербальний етикет («франц. *étiquette*, від флам. *steeken* – встромляти; установлені норми поведінки, правила чемності у дипломатичних колах, у товаристві)⁵⁷ не менш важливий, ніж вербальний. Його порушення нерідко наносять чималу шкоду як міжособистісним стосункам, так і міжетнічним. Вище йшлося про те, що невербальні засоби спілкування можуть бути марковані етнокультурно. А це означає, що той самий жест чи рух у різних культурах може мати різне прочитання. Львівський перекладач Тимофій Гаврилів у статті «Роздуми про переклад» (*Критика*. 2003. Вересень) наводить такий приклад. Молодий американський бізнесмен захотів деформалізувати стосунки зі старшим за віком японським партнером. На фуршеті він підійшов до японця і фамільярно поплескав того по плечу, привітавши приблизно так: «Привіт, старий волоцюго!». На наступний день американець довідався, що японська фірма розірвала контракт із його фірмою.

Отже, щоб домогтися успіху у взаємодії з іншими людьми, важливо навчитися правильно декодувати мову тіла, що належить до переліку чільних комунікативних умінь вчителя. Не вміючи робити цього, він не зможе ефективно розв'язувати всі поставлені перед ним завдання. З іншого боку, талант учителя як мовця і фахівця полягає у вмінні вибирати з-посеред традиційних для нашого народу рухів, жестів, поглядів тощо доречний, що відповідає ситуації, характеристикам класу, учнів, регіональним особливостям. Крім усього, важливо пам'ятати, що невербальна комунікація є комплексним процесом, супроводжуваним словами з певною інтонацією, тоном. І щоб не виникало непорозумінь у взаємодії з учнями, необхідно враховувати всі ці чинники й постійно вдосконалювати власні невербальні вміння й навички.

Потребу в такому вдосконаленні важливо актуалізувати в майбутніх учителів початкових класів уже на етапі навчання у виші. Як видається, усі навчальні предмети й заняття та лекції не позбавлені можливостей щодо цього. Не становлять винятку й дисципліни філологічного спрямування, належні як до обов'язкових компонентів освітніх програм з підготовки вчителів початкових класів, так і вибіркових. Освітньо-професійні програми «Початкова освіта та англійська мова», «Початкова освіта та інформатика» першого (бакалаврського) та «Початкова освіта» другого (магістерського) рівнів вищої освіти, розроблені в Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка на основі стандарту вищої освіти за спеціальністю

⁵⁷ Словник іншомовних слів. С. 208.

«013 Початкова освіта» галузі знань «01 Освіта/Педагогіка» та затверджені його вченою радою, теж містять навчальні предмети окресленого типу. На бакалаврському рівні – це *сучасна українська мова й дитяча література* як спеціальні компоненти та *основи культури й техніки мовлення, теоретичні основи мовної комунікації, лінгвістичний аналіз художнього тексту* як вибіркові. На магістерському рівні – це *комунікативне й рецептивне вивчення мови* (спеціальний компонент), *стилістична майстерність фахівця початкової освіти, педагогічна риторика, теорія і практика наукової комунікації, лінгвістична культура сучасного вчителя початкових класів* (вибірковий компонент). Звичайно, вони, з огляду на їхній зміст, мету та місце в професійному становленні й зростанні майбутніх учителів початкових класів, різняться також своїми можливостями стосовно реалізації завдань із розвитку культури невербального спілкування, але те, що кожен із перелічених предметів є їхнім потенційним носієм – факт незаперечний. Аргументуємо це наше твердження через відсилання до змісту робочих програм згаданих навчальних предметів.

Отже, навчальна дисципліна *сучасна українська мова*. Її вивчення передбачає удосконалення у студентів набутих у закладах загальної середньої освіти теоретичних знань, практичних навичок володіння мовою, збагачення словникового запасу, позаяк майбутні вчителі початкової школи повинні мати найсучасніші наукові знання, ґрунтовні практичні навички, розвинуті творчі якості. До практичних навичок володіння мовою належать і ті, що мають безпосередній вихід на культуру невербального спілкування і які забезпечують той аспект невербаліки, який Дж. Борґ назвав музикою, або мелодією мовлення: тембр, гучність, висота, вимова голосних і приголосних звуків, наголос, особливо такі його різновиди, як логічний та емоційний, інтонація загалом. Усе перелічене є предметом вивчення таких розділів курсу, як *фонетика, орфоенія, синтаксис*. Під час їх вивчення важливо акцентувати на їхній ролі у витворенні такої ознаки українського мовлення, як мелодійність, чи доброзвучність, а поряд із цим демонструвати, як вони допомагають в досягненні кожним із спілкувальників мети під час їхньої комунікативної взаємодії. У курсі *синтаксису* важлива роль належить інтонації. Адже кожне речення як одиниця синтаксису однією з ознак має інтонаційну оформленість. Вона не збігається як в простих реченнях, різних за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне), емоційним забарвленням (неокличне, окличне), структурною повнотою / неповнотою, у всіх різновидах ускладнених речень), так і в складних, особливо в безсполучникових складних реченнях та у всіх різновидах

багатокомпонентних речень. Отже, опановуючи зазначені структури, студентам важливо вправлятися також у правильному їх інтонуванні, що сприятиме удосконаленню їхніх просодичних (емоційна й інтонаційна виразність мовлення, висота і сила мовленнєвого голосу, мелодійність, темп, ритм, наголос, чітка дикція) умінь, гармонійної відповідності змістового компонента усного мовлення його звуковому вираженню.

Стосовно інших розділів курсу та їхніх тем, то під час їх вивчення можна опосередковано, через використання дидактичного матеріалу відповідного змісту, впливати на розвиток культури невербального спілкування майбутніх учителів. Наприклад, на практичному занятті з теми «Синонімія як один із видів лексико-семантичних відношень», варто запропонувати студентам виконати таку вправу.

Прочитайте фрагмент тексту і встановіть:

1. Які зі слів наведеного тексту є одиницями одного синонімічного ряду. Назвіть його домінанту.

2. Який тип значення характеризує виділене слово – вільне, фразеологічно зв'язане, синтаксично зумовлене?

3. Перше речення кожної з реплік прочитайте так, як цього вимагають дієслова зі слів автора. Які жести й елементи міміки тут найдоречніші?

І як не підходив Грицько до дівчини, вона відповідала коротко: еге, так, ні, авжеж – і схилила низько голову. Цим ще більше до вподоби припала. “Несмілива. Тільки до неї треба ходити”, – твердо вирішив парубок.

Ех і тетеря ж ти! – напався за ворітьми Варивон. Хіба ж так з дівчатами говорять? Штурпак штураком. Ти б їй якусь пісеньку проспівав, кумедію розказав, віришком, значить, підсипався, сес-теє на вухо шепнув, щоб якась кумерція була. А то плів-плів про химині кури. Один сміх і гріх. Язик у тебе, значить, телячий.

– Ти не дуже там патякай, – примирливо відмахнувся Гриць, як від надокучливого тедзя. Самому було смішно, що не вдалося переговорити до ладу. Та попереду днів та днів (М. Стельмах).

Мету навчальної дисципліни *дитяча література* у її робочій програмі сформульовано так: вивчення історії української та світової дитячої літератури; поглиблення знань основних літературознавчих підходів до інтерпретації художніх текстів; набуття фахових знань, умінь і компетентностей для здійснення професійної діяльності, пов'язаної із аналізом художніх текстів. У змісті її розділів немає (та й не може бути) тем, які безпосередньо стосуються культури невербального спілкування. Проте розвиток навичок аналізу художніх текстів, насамперед образів персонажів можливий без звернення до

їхньої невербальної поведінки та виявлення способів її актуалізації в тексті.

Вибіркові дисципліни бакалаврського рівня *основи культури й техніки мовлення та теоретичні основи мовної комунікації* найбільш дотичні до розвитку й удосконалення культури спілкування майбутніх учителів загалом та учнів початкової школи зокрема. Стосовно першої навчальної дисципліни зазначимо, що теми обох її складових частин (культура мовлення; техніка мовлення) безпосередньо впливають на розбудову у студентів системи невербальних засобів мовлення, хоч другого складника значно більшою мірою; його завдання, зрештою, у цьому полягає. Але й під час розгляду тем першого компонента роботи щодо зазначеної системи можна ефективно здійснювати. Наведемо приклад вправи, спрямованої на розвиток якостей культури мовлення, зокрема, правильність, точність, виразність.

1. Прочитайте текст, визначте його стильову належність. Відшукайте в ньому прикметники. Чи можна їх вилучити з тексту без шкоди для нього. Чому?

2. Чи погоджуєтеся з думкою автора про те, як багато важать для спілкування його несловесні засоби? Наведіть приклад з власного життя, що дав вам змогу пересвідчитися у цьому.

Як багато може означати вираз душевних рухів в очах, легкий рух руки, маленька зморшка на обличчі, погляд! З якою ясністю, з якою силою, з якою тонкістю й гнучкістю бувають від того видимі й найм'якші риси відчужень, найнепримітніші їхні відтінки, найтихіші переходи й найпотємніші спорідненості. Ними і тільки ними можуть душі начебто безпосередньо бесідувати з душами, торкатися одна одну, одна в одну проникати, оживлювати й полонити рвучкою силою (К. Віланд).

Важливість для розвитку культури невербального спілкування навчального предмета *теоретичні основи мовної комунікації* засвідчують, зокрема, такі з тем практичних занять: культура мовної комунікації; вербальні і невербальні засоби комунікації; етноспецифіка мовної комунікації; формування комунікативності учня початкової школи; методи розвитку в учнів рецептивної і продуктивної мовленнєвої діяльності.

На другому (магістерському) рівні освіти найбільшими можливостями в контексті досліджуваної проблеми володіють з-посеред дисциплін філологічного циклу такі: *комунікативне й рецептивне вивчення мови* (спеціальний компонент), *педагогічна риторика, теорія і практика наукової комунікації* (вибіркові компоненти). Тут культура несловесного мовлення / спілкування – обов'язковий елемент їхнього змісту, виявлюваний у той чи той спосіб,

наприклад, серед складових елементів теми «Культура наукового виступу» актуалізовано такі: техніка мовлення, дихання, голос, дикція, темп, паузи, інтонація, наголос; використання власних голосових можливостей; різноманітність тональних рисунків у виступі; дотримання регламенту виступу; контакт з аудиторією. міміка і жестикуляція – навчальний предмет *теорія і практика наукової комунікації*.

Серед запитань і завдань навчального посібника⁵⁸, які допоможуть студентам належно опанувати матеріал з курсу *комунікативне й рецептивне вивчення мови*, ми помістили й такі, що передбачають розвиток культури невербального спілкування студентів. Наприклад:

1. Перегляньте фільм Артура Пенна «Та, що створила чудо» / The Miracle Worker (1962, URL: <https://kinokrad.co/282851-sotvorivshaya-chudo.html>). Яких висновків щодо каналів комунікації в процесі його перегляду Ви дійшли?⁵⁹

2. Спробуйте зіграти такий діалог. Визначте, хто з ваших однокласників був найпереконливішим?

Кельнерка просвітліла, сперлась ліктями на ляду, втопила вказівні пальчики в ямки на пухленьких щічках і проспівала солодко: – Пан Карманський п'є нині на сольо-о? А де ж пан Місьо-о?

Сумовите обличчя клієнта ще більше спохмурніло, він став біля ляди, подивився кельнерці в очі й мовив, коротко зітхнувши:

– Отак, пані Малогосю... Отак.

– Пан Карманський закохався! – вівкнула Малгося, закриваючи уста долонькою. – У пана в серці сум?

– Не до жартів, пані Малгосю... (Роман Іваничук)⁶⁰.

3. Дослідники розрізняють а) комунікаційні жести (вони замінюють мовлення у спілкуванні і можуть вживатися самостійно, скажімо, поклін чи стукання кулаком); б) підкреслювальні жести (вони супроводжують мовлення і посилюють вербальний контекст); в) модальні жести (передають оцінку, ставлення до ситуації, наприклад, зневажливий помах рукою). Наведіть приклади кожного з різновидів⁶¹.

ВИСНОВКИ

Дослідження культури невербального спілкування як складника мовно-комунікативної компетентності вчителя початкової школи та його професійного зростання дає підстави до таких висновків:

⁵⁸ здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти за галуззю знань 01 Освіта / Педагогіка (спеціальність 013 Початкова освіта). Дрогобич: Редакційний відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. 2022.

⁵⁹ Федурко М., Котович В. Там само. С. 20.

⁶⁰ Федурко М., Котович В. Там само. 24–25.

⁶¹ Федурко М., Котович В. Там само. С. 45.

1. Мовно-комунікативна компетентність належить до ключових компетентностей вчителя початкових класів як особистості загалом та фахівця зокрема. Вона являє собою таку структуровану якість індивіда, у яку складовим елементом входять знання, вміння і навички з царини невербальної мови та ціннісних настанов щодо їх застосування в різних ситуаціях приватного й професійного спілкування, зокрема педагогічного.

2. Закон взаємодії лінгвальних та позалінгвальних засобів у спілкуванні ґрунтується на поєднанні безпосереднього й опосередкованого сприйняття інформації, що створює передумови для безмежного варіювання у живій комунікації словесних і несловесних структур та використання мінімуму мовних знаків для отримання максимуму інформації. Хоч знаки невербальної мови не є власне знаками у прямому їх термінологічному визначенні, однак без них жодне із повідомлень не може стати фактом комунікації.

3. Система знаків невербальної комунікації – багата й різнопланова. Установлено, що різноманітні несловесні сигнали в міжособистісному спілкуванні є носіями від 60 до 80 % інформації. Це означає, що значна його частина протікає без використання засобів мовного коду, а з орієнтацією на елементи невербальної мови. Знання цих елементів, усвідомлення їхньої значущості та важливості культури їх використання, гармонізація знань і внутрішнього світу майбутнього педагога є своєрідним барометром його духовної зрілості.

4. Цілеспрямоване вивчення засобів невербального спілкування в процесі підготовки вчителів початкової школи допоможе їм глибше пізнати особливості й можливості цих засобів, а також культури невербального спілкування, сформувати у них усвідомлене ставлення до неї, бо ж учитель – це ще й актор, який має зачарувати своїх маленьких вихованців словом, поглядом, жестом і вести за собою у неповторний світ знань. Навчальні предмети філологічного спрямування можуть якнайкраще прислужитися розв'язанню цих завдань.

АНОТАЦІЯ

У дослідженні йдеться про мовно-комунікативну компетентність вчителя початкової школи та про культуру невербального спілкування як її складник у контексті професійно-педагогічного його становлення й зростання. Наголошено, зокрема, на актуальності розмежування понять «комунікативна компетенція» і «комунікативна компетентність». Розкрито сутність поняття комунікативна (мовно-комунікативна) компетентність особистості загалом, вчителя початкових класів зокрема та засвідчено її інтегральний характер.

Показано, що одним із складників цього феномена є засоби невербальної мови, які в процесі комунікативної взаємодії пов'язані з вербальними засобами та взаємно визначають один одного. Проаналізовано засоби невербального спілкування та увиразнено їхню роль у професійно-педагогічній комунікації та її культурі. Продемонстровано роль навчальних предметів філологічного спрямування у розвитку культури невербального спілкування як компонента загальної культури особистості педагога.

Література

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики. Київ : Видавничий центр «Академія», 2004. 344 с.
2. Борґ Дж. Мистецтво говорити. Таємниці ефективного спілкування / пер. з англ. Н. Лазаревич. Харків : Вид-во «Ранок» : Фабула, 2019. 304 с.
3. Бойко А. Е. Сутність та структура комунікативної компетентності вихованців позашкільних навчальних закладів. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2013. Вип. 17(1). С. 104-111. URL : <https://salo.li/CfB6752>.
4. Волкова Н. П. Професійно-педагогічна комунікація: навч. посібник. Київ : Вид-во «Академія», 2006. 256 с.
5. Державний стандарт початкової освіти. URL : <https://salo.li/546b3E4>.
6. Довбенко С. Використання засобів невербальної комунікації у суб'єкт-суб'єктній взаємодії вчителя та учнів. *Гірська школа українських Карпат*. 2016. № 15. С. 38–40. URL : <https://salo.li/E331e56>.
7. Загнітко А. Сучасний лінгвістичний словник. Вінниця : ТВОРИ, 2020. 920 с.
8. Клочко Т. В., Росса О. В., Бережанська О. Ю. Поняття, роль та складові невербальної комунікації. *Молодий вчений*. 2024. № 6.1 (130.1). С. 22–26. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2024-6.1-131.1-5>.
9. Козубовська І. В., Постолук М. І. Невербальні засоби спілкування у професійній діяльності педагога. URL : <https://salo.li/328D74aURL>.
10. Мамчур Л. І. Перспективність і наступність у формуванні комунікативної компетентності учнів основної школи : дис. ... д-ра пед. наук. 13.00.02 – теорія та методика навчання (українська мова). Херсон, 2012. 545с. URL : <https://salo.li/c2b10A0>.
11. Мудрецька О. Сила думки. *Експрес*. 2007. № 64 (5–6 травня). С. 7.
12. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. 2016. 40 с. URL : <https://salo.li/2677954>.

13. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія професійної комунікації : навч. посіб. Чернівці : Книги XXI, 2010. 528 с.
14. Пітерс Дж. Д. Слова на вітрі : історія ідеї комунікації / Пер. з англ. А. Іщенко. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2004. 302 с.
15. Професійний стандарт «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти» затвердженого наказом Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від 23.12.2020 р. № 2736. URL : https://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2023/01/Nakaz_2736.pdf
16. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування : Навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2006. 291 с.
17. Сайтарли І. А. Культура міжособистісних стосунків: Навч. посібн. Київ : Академвидав, 2007. 240 с.
18. Селіванова Олена Олександрівна. Лінгвістична енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2011. 844 с.
19. Словник іншомовних слів / Уклад. : С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. Київ : Наукова думка, 2000. 680 с.
20. Широков В. А. (наук. кер. пр.) (2010–2024). *Словник української мови: в 20 т.* Т. 1–15. Київ : Наукова думка. URL : <https://sum20ua.com/?wordid=0&page=0>.
21. Теорія вокальної педагогіки. Сольфеджіо. URL : <https://salo.li/1F0D40C>.
22. Теслюк В. І. Чинники комунікативного розвитку майбутнього фахівця. *Продовольча та екологічна безпека в умовах війни та повоєнної відбудови: виклики для України та світу*: мат. Міжн. наук.-практ. конф., секція 4: Якість освіти та гуманітарна наука в умовах війни та глобальних викликів (м. Київ, 25 трав. 2023 р.). Київ, 2023. С.358.
23. Трачук Л. Ф., Казначеева Л. М. Інструменти невербальної інтернет-комунікації. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2023. № 1. С. 59–64. URL : <https://salo.li/2010108>.
24. Федурко М., Котович В. Рецептивне і комунікативне вивчення мови: навчальний посібник для підготовки здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти за галуззю знань 01 Освіта / Педагогіка (спеціальність 013 Початкова освіта). Дрогобич: Редакційний відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. 2022. 142 с.
25. Хома Т. В. Комунікативна компетентність, її складові. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія: Педагогіка та психологія*. Мукачів, 2018. Вип. 1. С. 203–206. URL : <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/31710>.

26. Широков В. А. (наук. кер. пр.) (2010–2024). Словник української мови: в 20 т. Т. 1–15. Київ: Наукова думка. URL : <https://sum20ua.com/?wordid=0&page=0>.
27. Cherry K. 9 Types of Nonverbal Communication. Oftentimes, you don't need words at all. January 30, 2025. URL : <https://salo.li/2ea5E8C>.
28. Ekman P. Emotions Revealed: Recognizing Faces and Feelings to Improve Communication and Emotional Life. New York : Henry Holt and Company, 2003. 274 p. URL : <https://salo.li/A055f93>.
29. Goldin-Meadow S. How gesture works to change our minds. *Trends Neurosci Educ*. 2014. 3(1). P. 4–6. Doi :10.1016/j.tine.2014.01.002.
30. Hall E. T. The Silent Language. New York: Doubleday, 1959.
31. Hall Ju. A. and Knapp M. L. (eds.) Nonverbal Communication. Berlin/Boston : Walter de Gruyter GmbH, 2013. 90 p. URL : <https://salo.li/8bE4508>.
32. Hymes D. H. On Communicative Competence. Excerpts from D. H. Hymes, On Communicative Competence. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1971. In J. B. Pride and J. Holmes (eds.), *Sociolinguistics*. Harmondsworth : Penguin, 1972. Literature. P. 269–293. <https://dokumen.pub/on-communicative-competence.html>.
33. Kamyshna I., Pavlovych L. Professional and pedagogical communication. *Sciences of Europe*. 2020. №57. P. 43–45.

Information about the author:

Fedurko Mariia Yulianivna,

Doctor of Philological Sciences, Professor,

Professor at the Department of Primary Education

Fundamental Disciplines

Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University

36, Ivan Franko str., Drohobych, Lviv region, 82100, Ukraine